

סדנה בנושא מסורתיות

הסדנה בנויה על מאמרו של מאיר בוזגלו "המסורתי החדש וההלכה: פנומנולוגיה"

מטרת הסדנה

הבנה של תפיסת העולם המסורתית, כשלב בהבנת עולמם של התלמידים המסורתיים בבית הספר.

משך הסדנה - שעתיים

מהלך הסדנה

שלב א'

המנחה ישמיע את השיר "תרנגול כפרות" של יוסי בנאי ז"ל ויבקש מהמשתתפים לבחור בשורה מתוך השיר שמדברת אליהם ביותר.

תרנגול כפרות – יוסי בנאי

בסתיו תמיד בסתיו בשקט

ודממה

יוצאים זיכרונותיי על גב ענן

קטן

והם שטים להם מעל האדמה

כדי להתבשם מכל נופי הזמן

וכמו תמיד בסתיו אני נפרד

בצער

מקיץ שעכשיו רואים את קצה

סופו

ובין עלים צמאים אני עומד כמו

נער

ממתין בסקרנות לחורף שיבוא

אני זוכר תרנגול כפרות

ציפור קטנה על גג

מלאכים מטיילים על קירות

מפה לבנה בכל חג

בסתיו תמיד בסתיו חוזרים אלי

קולות

שעם הזמן חלפו אבדו כבר

ואינם

והם נושאים איתם זמירות חג

ותפילות

והם נושאים איתם עולם

שנעלם

אבל עמוק בלב נפשי תמיד
חוזרת
אל דוכנים של שוק וממתקי
סוכר
רומנסות רחוקות שאריות
מסורת
וערמונים של אש בטעם חורף
קר

אני זוכר תרנגול כפרות...

בסתיו תמיד בסתיו אבי חוזר
בשקט
מארץ הדממה כולו מאיר פנים
והוא מביט אלי ונשמתו שותקת
ושוב עושה דרכו אל קץ כל
הימים

ענן כחול הלב ורוח בו נושבת
מכל עלה צמא קוראים אלי
רוחות
אני רואה אחים ומשפחה
אוהבת
ועיר ילדות קטנה כולה שק
אנחות

אני זוכר תרנגול כפרות...

בסבב המנחה יבקש מכל אחד להציג את השורה בה בחר ולהסביר מדוע בחר בה.

המנחה יסביר את מטרות הסדנה ואת הקשר ביניהן ובין השיר.

שלב ב'

המנחה יקריא את הסיפור הבא מתוך מאמרו של מאיר בוזגלו, ויבקש מהמשתתפים לכתוב סוף לסיפור.

השנה 1999 והחודש אפריל ואני בשירות מילואים בצפון. בין תפקיד לתפקיד נהגתי לשבת בבית הכנסת ולקרוא קצת. בין הדברים שנפלו לידי היה סידור שכתב בנו של הרב עובדיה יוסף. הסידור לקח על עצמו לעודד ולצרף את ההלכות החשובות הקשורות בעניין. בשלב מסוים נפל מבטי על הערה אחת: חובה ליטול ידיים לפני, האוכל, אם עני בא לאכול אסור לתת לו לאכול אם יודעים שהוא בא ליטול ידיים. ואולם, אם מדובר בגביר אז אפשר לתת לו לאכול.

כמו במקרים אחרים דומים, משהו בי נזעק. הזדעקות זו לא היתה כל כך חזקה אילולא לא היתה תוצאה של שני כוחות: כוח אחד הוא אי ההסכמה להלכה זו

שנראית לי חוטאת לרוח היהדות, וכוח האחר הוא הכבוד שיש לי למסורת והאהבה העזה לרב עובדיה יוסף. בשלב הזה מתחילים בדרך כלל תהליכי רפלקסיה שבאים להקהות את הדיסוננס. אבל הפעם, לפני פנייה לרפלקסיה, החלטתי לעשות מעשה אחר.

תוך כדי ישיבתי בבית הכנסת הבחנתי באדם חביב שנהג להגיע בקביעות לבית הכנסת. הוא הניח תפילין, נתן צדקה, והלך לאכול ארוחת צהריים. לפי מראהו והתנהגותו הוא נתפס בעיני כמה שקוראים בארץ יהודי מסורתי. הוא היה גם מזרחי.

אמרתי לעצמי, לפני שאיישב את הסתירה, לפני שאמצא דרך להציל את השולחן ערוך, או להכריז על המצב כאבוד, לפני שאומר שבעצם לא הבנתי את העומק שיש כאן. אשאל אותו מה דעתו על הלכה זו. אני יודע, היה בכך משהו לא הוגן, מבט אנתרופולוגי מתנשא משהו על בן עדתי הפשוט הלא פילוסופי כמוני. קראתי בפניו את ההלכה והוא ענה לי מיד בלי שהיות.

המנחה ירכז את הסופים השונים של הסיפור על הלוח ולאחר מכן יקריא לקבוצה את סופו של הסיפור כפי ד"ר שבזגלו מביא אותו. "תשמע חביבי, מה שהקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו ציווה אותי לעשות אני לא מצליח לעשות, אתה רוצה שאעשה מה שאומר הרב הזה?! תן לו לכתוב מה שהוא רוצה!"

המנחה יערוך דיון על המשמעות של הסיפור וסופו, תוך שימת לב לפערים בין הסופים שמשתתפי הסדנא חיברו לבין סופו המקורי של הסיפור.

שלב ג'

המנחה יחלק את המשתתפים לקבוצות.

כל קבוצה תלמד חלק מהמאמר של מאיר בזגלו. המנחה יבקש מכל קבוצה לחשוב על דרך מקורית ללמד את הקטע אותו למדה לשאר המשתתפים.

קבוצה ראשונה

קראו את הקטע מתוך מאמרו של ד"ר מאיר בזגלו.

השאלה הראשונה על המסורתי

השאלה הראשונה העולה על המסורתי היא האם הוא בוחר באופן שרירותי מה מן המצוות לקיים, ומה לא. אם כן, מה מונע מהתהוות של אנרכיה דתית של איש הישר בעיניו יעשה.

שאלה זו מניחה שהמסורתי תמיד עושה מה שנוח לו, ולפי מה שהסברתי לעיל אין זה בהכרח נכון. שכן, הוא רואה את עצמו מחויב למערכות ערכים שלא בהכרח מתיישבים עם צווי ההלכה. ערכים שעשויים לדרוש ממנו טרחה לא מעטה. בכלל, כאשר רואים מה המצוות ששומרים המסורתיים אין זה נכון שהם שומרים על הקלות ביותר. יותר קל לא להדליק אור בשבת מאשר לצום ביום כיפור, ואף על פי כן, המסורתי שומר על יום כיפור ומדליק אש בשבת. באותו האופן, בנוגע לדיני כשרות, ולנטילת ידיים. המסורתי נמנע מלאכול טריפה, ולפעמים זה דורש ממנו מאמץ מיוחד, ואילו נטילת ידיים או ברכה לפני האוכל עלולה לחמוק ממנו. נקודה חשובה מאוד בהקשר זה עולה אם מתבוננים בקהילת המסורתיים. כאשר משקיפים על התנהגות המסורתיים, אנו רואים שיש סדר והגיון במצוות שהם שומרים עליהם. אנו רואים שיש היררכיה שלימה של המצוות: הכל יודו שאכילת טריפות חמורה מאכילה ללא

ברכה, שאכילת חמץ בפסח חמורה מהדלקת טלביזיה בשבת. שהבערת אש חמורה מהדלקת חשמל. היררכיה זו באה לידי ביטוי גם כאשר המסורת מתחזק ומחליט לשמור על יותר ויותר מצוות. הוא מפסיק להדליק אש בשבת, ואחר כך הוא מקפיד על חשמל. אין כאן החלטה מקרית ושרירותית אלא אורח חיים די מאורגן. ואכן, אם נודה על האמת, היררכיה קיימת גם כאשר בחוגים אורתודוקסים שההלכה היא נר לרגליהם. עצם הדיבור על "קלה כבחמורה" מוכיח שהם מבחינים בין קלה ועל חמורה. גם כאשר הם ממליצים על חשיבות מצווה הם אומרים שזה כמו אכילת חזיר, וכך כאשר הם מבקשים לגנות את מחנות מסוימים ביהדות הם נוקבים במצוות מסוימות.

התנהגות מאורגנת זו מעלה את השאלה של האם יש קריטריונים מסוימים שמנחים את המסורתי וקובעים את ההיררכיה שהוא מנהיג בין ההלכות. האם איסור החשמל למשל חריף פחות בגלל שהוא תקנת חכמים, האם סוגיות שהיו שנויות במחלוקת הם מטעם זה בלבד בעלות כוח מחייב פחות וכד'. אדגיש יחד עם זאת, כי בחינה זו לא נועדה להנחות כתיבה של שלחן ערוך חדש חלילה, אלא חשוב לאנתרופולוגיה של המסורת.

מהי המסקנה לגבי המסורת העולה מהקטע?

קבוצה שנייה

השאלה השנייה על המסורת

האם התנהגותו של המסורתי אומרת בסופו של דבר שאמונתו היהודית פגומה. תשובה חיובית לשאלה זו, עשויה למצוא חן בעיני החילוני שנוטה לבטל את הצדדים הדתיים ביהדות ולהעמיד במקומם את הרעיון של תרבות ישראל.

למרבה המזל, אין בידינו מדד לעוצמת האמונה של אדם מסוים. מה גם שאדם עשוי להיות מאמין גדול בחלק מחייו, ובחלק אחר פחות מאמין. יתירה מזו, אפילו משמעותה של האמונה באלוהים אינה עניין ברור כלל. שהרי לא מדובר כאן בעניין שדומה לאמונה בתיאוריה מדעית. לא מדובר כאן ברגשות או בתחושות ודאות כאלה או אחרות.

המסורתי יכול למצוא את עצמו משקיע באמונתו ובטיפוחה יותר מאשר מישהו המגדיר את עצמו אורתודוקסי. הלה, עשוי לשמור את המצוות מכוח שיגרה או מכוח מצוות אנשים מלומדה ולא לבטא את אמונתו בלבטים, בדבקות בתפילה וכד'. הדברים ידועים, ואינני מחדש כאן דבר. בהקשר זה אנו מוצאים את ההבחנה בין אדם רליגיזי לאדם שומר מצוות שמראה שאין לזהות בין התכוונות פעילה למי שאמר והיה העולם לבין מי שמרבה בשמירת המצוות.

בנקודה זו ברצוני להעלות נקודה אחת. דווקא ההיצמדות העיקשת להלכה עשויה לנבוע מחשש לאובדן האמונה. ואכן, העמידה על המשמר של הוגים ממחנה האורתודוקסיה למול הצעות לשינויים נובעת, בחלקה, מן התחושה שהקלות אלה באות על מנת לקרב את היהדות למשבר חוסר האמונה שהוא כה אופייני לחברה המודרנית. זה אכן מסביר את הפתיחות שכה קל למצוא אצל חכמי צפון אפריקה, מצריים תורכיה וסוריה וקשה למצוא באורתודוקסיה. כאשר הרב בטוח באמונתו, והכפירה אינה אלטרנטיבה הוא לא חושש להציע שינויים מפליגים. שכן הוא לא מופיע לעצמו כמי שעושה לעצמו הקלות ומנסה להתנער מן המסורת שתמימותה אבדה בחברה המודרנית. בהערה זו, אינני מתכוון חלילה לרמוז שאמונתם של האורתודוקסים אינה שלימה. וזאת לא רק משום שכפי שהקדמתי אינני חושב שהאינטנסיביות של האמונה באל הולכת

אחר המחנות. אלא בגלל שמשבר האמונה של החברה המודרנית המערבית שינה את מושג האמונה בקב"ה. המאמינים בדורנו העשירו את טיבה של האמונה אותה ירשו מאבותיהם. הספקנות והאיום והפקפוק הם חלק מהותיים לה, וה' ירחם.

מהי המסקנה לגבי מסורתיות העולה מהקטע?

קבוצה שלישית

השאלה השלישית על המסורתי

שאלה שלישית שאפשר להציב מול המסורתי עולה מיחסו של ההלכה. עצם הכרתו במערכות ערכים שלא נקבעות מתוך ההלכה, חושפת אותו למרחבים שאינם יהודיים ושהגיעו אלינו מאומות העולם. ככזה, הוא נתפס מקל ראש בתורת משה. וכך, גם אם אמנותו באל בורא עולם שלימה, אמנותו בתורתו של בורא עולם שהיא נצחית ומקיפה כל פגומה. כאן עלול המסורתי להרגיז עליו את האורתודוכס, שכן אין הוא מבין את תוקפה ותחום חלותה של תורת משה באותה מידה שבה מתיימר בן שיחו.

ראשית, יש לשים לב שבעיות רבות אין להלכה מה לומר עליהם. יתירה מזו, חלק גדול מן הדילמות של העולם המודרני אין מה לאיש ההלכה לסייע בהם. השאלה באיזה מקצוע לבחור בחיים, עם מי להתחתן אינה עניין הלכתי. כך גם השאלה האם להיות ציוני או באיזה מפלגה להצביע בבחירות אינה עניין להלכה. שאלות של כפיה דתית בחברה, היחס לחילוני אינן שאלות שיש לשולחן ערוך משהו בעל חשיבות מכרעת לומר עליהם.

ההלכה אינה מאפשרת לנו להכריע בכל שאלה. כעת, יש קולות בקרב המחנה האורתודוכסי הרוצים למתוח את ההלכה, "להציע פתרונות" לבעיות החיים המודרניים. ואולם, למסורתי אין כל עניין בשאלות אלה. שכן, זו לא מגרעת להלכה שאינה עונה לכל שאלה.

כעת לא נעלם מעיני שיש הקוראים להצביע במפלגה מסוימת או שקובעים פסק הלכה בעניין שאלות הרוח גורל כמו שטחים תמורת שלום וכד'. המסורתי, אינו רואה את עצמו פחות יהודי או יותר יהודי אם הוא נוהה אחר דעתו של רב זה או אחר בשאלות אלה, או אם הוא מכריע שכל העניין אינו נתון לרבנים כלל אלא ענינו של כל אזרח.

בטענה האחרונה מכריע המסורתי נגד העמדה שההלכה "חובקת כל". והוא עשוי לחזק את טענתו על ידי הטענה לא רק שההלכה לא מכריעה בכל עניין אלא היהדות כולה אין לה מה לומר משהו מחייב וחד משמעי. בכך הוא מחזיק בעמדה הפוכה מן החרדית. זו האחרונה מעצימה את הרב לפסוק גם בעניינים שאין להם אסמכתא מפורשת בהלכה, ולגלות בפני קהל נאמניו את "דעת התורה" בעניין מסוים. המסורתי נבחן מן החרדי בנקודה זו.

מהי המסקנה לגבי מסורתיות העולה מהקטע?

שלב אחרון

המנחה יקריא לקבוצה את הקטע הבא מסקירתו של יהודה מאימרו

בחינוך הממלכתי, לא רק שאין ביטויים חינוכיים מספיקים לעולמם המסורתי בתוך החיים הבית ספריים, אלא שגילויים מסורתיים כגון נשיקת המזוזה, שמירת כשרות, הליכה לבית הכנסת וכדומה, אינם מתקבלים בטבעיות. יתרה מזאת, תוכניות הלימוד ודרכי ההוראה מעוצבים מתוך התכוונות לאוכלוסיית התלמידים החילונית. מיעוט העיסוק בחינוך יהודי, בכלל העשייה הבית ספרית עומד אף הוא בסתירה לזהותם המסורתית של רבים מתלמידי החינוך הממלכתי. כך נוצר מצב שבו, בעוד שזהותם היהודית של התלמידים המסורתיים חשובה להם ויש להם עניין ללמוד ולעשות יותר, בית הספר אינו רואה חשיבות רבה בחינוך היהודי. קיים פער, חריף לעיתים, בין העולם היהודי בבית ובבית הספר.

בחינוך הממלכתי – דתי התלמידים המסורתיים נחשבים ללא דתיים מספיק וללא רציניים דיים בגישתם אל הדת. מגמה זו הוחרפה עם ההקצנה בחינוך הממלכתי- דתי שתוארה לעיל. האידיאל הדתי הנשאף אינו הולם במקרים רבים את האידיאל הדתי של התלמידים המסורתיים. רצוני לומר שישנם הבדלים בתפיסת הדתיות עצמה. על רקע זה ישנן התנגשויות חוזרות ונשנות בין בית הספר והתלמיד המסורתי, על נושאים כגון חבישת כיפה, תפילה, לבוש ועוד. המגמה השולטת בתוך הממ"ד (שכאמור הולך והופך לממ"ד תורני) הנה תפיסת הציונות הדתית מבית היוצר של מרכז הרב ודומיו. אם אנו זוכרים שאחוז נכבד מכלל המסורתיים (כ-70%) הם תלמידים יוצאי יהדות ארצות האסלאם, הרי ברור שקיימות תפיסות נוספות. גם 30% המסורתיים הנוספים אינם בדיוק אמונים על משנת החמ"ד.

גם בממלכתי וגם בממ"ד אין התייחסות מספקת לקהילות המוצא של התלמידים המסורתיים, אין די היכרות עם המורשת היהודית שלהם ואין מודעות מספקת לזהותם היהודית.

פועל יוצא של הנאמר לעיל הוא שהחינוך היהודי בממלכתי ובממלכתי דתי אינו נותן מענה ראוי לאוכלוסייה המסורתית. הם נוכחים-נעלמים בשני הזרמים.

המנחה יקיים דיון בקבוצה איך בית הספר יכול להתאים את עצמו לתלמידים המסורתיים המצויים בו.

נספחים למנחה

א. המאמר בשלמותו

המסורתי החדש וההלכה: פנומנולוגיה

מאיר בוזגלו

המטרה שלי אינה להציג תיזה פילוסופית חדשה אלא לחשוף את היסודות של השקפה עולם המתגבשת בארצנו הקשורה במושג "המסורתי". ואכן, רבים מגדירים את עצמם בישראל כ"מסורתיים" וחלק נכבד מהם הם מזרחים (דוח גוטמן), אולם עמדה זו לא זכתה להנהרה הראויה לה. בהעדר הנהרה זו קל לקשר אותה עם מושג המסורת כפי שהוא נתפס על ידי אבות הסוציולוגיה כמנוגד לחברה מודרנית, או כהשקפה עממית לא

מגובשת. במקרה אחר יש הרואים עמדה זו כ"חצי חצי": היינו כמי שלא החליט אם הוא שייך למחנה הדתי האמיתי או החילוני האמיתי, וחושש ללכת עד הסוף.

יש להזכיר כאן שיש שהבחינו בתופעה זו ובחדשנות הגלומה בה אך מעדיפים לראותה כערבוב רעיונות חסרות צורה:

"המסורתיות" המזרחית המתהווה היא הרפורמציה הפופוליסטית-דתית המקורית ביותר ביהדות מאז הופעת החסידות. יהדות מזרחית זו סופגת בתוכה הכל ולא נודע כי באו אל קרבה: דת, לאומיות, ומדינה, מודרנה, אמונות עממיות, חידושים טכנולוגיים ופוליטיקה מפלגתית עדכנית. (קימרלינג, אלפיים 16 עמ' 268)

או בתגובה לדוח גוטמן, כותב רביצקי, שלמרות שהדוח הראה סטאטיסטית שיש הרבה מסורתיים שאינם "אורתודוכסים", הרי ש:

לפי התרשמותי רוב מנינה ורוב בנינה של היצירה הישראלית—בשדה הספרותי, ההגותי, התורני, האומנותי, הפובליציסטי – בא באופן בולט דווקא מתוך שתי האורתודוכסיות, לא מתוך קבוצות הביניים. (רביצקי, חירות על הלוחות, עמ' 275)

בהנהרה שאציע, אנסה להראות כי אכן מדובר כאן באחת היצירות הישראליות החשובות של יהודי המזרח, ואשר נושאת מורכבות ואיכויות בעלות ערך לחברה הישראלית בכללותה. ואף שהיצירה הישראלית עשירה ביוצרים שבאים מקטבים מוגדרים, הרי שאין להסיק מכך כי מי שאינו חי בקטבים אינו מבטא בכך הגדרה עצמית, שניתנת לחשיפה ולפענוח. יתברר שבניגוד לאידאולוגיות של הוגים (רבנים ופילוסופים כאחד) שהקוהרנטיות והיופי הפנימי שלהם קודמים ליטום שלהם, נוגעת הקונסטרוקציה של המסורתי בחיים, ועולה מכאן למערך שלם פתוח, רב ממדי ורגיש לקרקע בה צמח.

ואולם, אין באפשרותי להאיר עמדה זו מכל האספקטים שלה, אלא רק להתמקד בחשיפה של היחס שלה להלכה. במקום אחר כתבתי על היטלים פילוסופיים ופוליטיים יותר של עמדה זו (ראה המסורת והלשון, המסורתי, אידאולוגיות מזרחיות). לאחר שאציג הצגה ראשונית את העמדה אנסה לבחון את חולשותיה ויתרונותיה.

הצגת העמדה

היסט זה לאיש המסורתי מעביר אותי למימד אחר: אף שבו כרוכה אידאליזציה מסוימת הרי שסוג החשיפה כאן שונה ממה שנהוג בדרך כלל בפילוסופיה אקדמית. בחשיפה זו, אינני מתייחס לטכסטים אלא למעשים, מנהגים, דרכים לשינוי מנהגים ולאמירות אגביות שמעולם לא נכתבו. אני מחפש את האמת ביסוד פרכסיס, עמדות, הכרזות ולפעמים אפילו חצאי הכרזות.

כדאי אולי להדגים בסיפור.

השנה 1999 והחודש אפריל ואני בשירות מילואים בצפון. בין תפקיד לתפקיד נהגתי לשבת בבית הכנסת ולקרוא קצת. בין הדברים שנפלו לידי היה סידור שכתב בנו של הרב עובדיה יוסף. הסידור לקח על עצמו לעודד ולצרף את ההלכות החשובות הקשורות בעניין. בשלב מסוים נפל מבטי על הערה אחת:

חובה ליטול ידים לפני, האוכל, אם עני בא לאכול אסור לתת לו לאכול אם

יודעים שהוא בא ליטול ידים. ואולם, אם מדובר בגביר אז אפשר לתת לו לאכול.

כמו במקרים אחרים דומים, משהו בי נזעק. הזדקקות זו לא היתה כל כך חזקה אילולי לא היתה תוצאה של שני כוחות: כוח אחד הוא אי ההסכמה להלכה זו שנראית לי חוטאת לרוח היהדות, וכוח האחר הוא הכבוד שיש לי למסורת והאהבה העזה לרב עובדיה יוסף. בשלב הזה מתחילים בדרך כלל תהליכי רפלקסיה שבאים להקהות את הדיסוננס. אבל הפעם לפני פניה לרפלקסיה החלטתי לעשות מעשה אחר.

תוך כדי ישיבתי בבית הכנסת הבחנתי באדם חביב שנהג להגיע בקביעות לבית הכנסת. הוא הניח תפילין, נתן צדקה, והלך לאכול ארוחת צהריים. לפי מראהו והתנהגותו הוא נתפס בעיני כמה שקוראים בארץ יהודי מסורתי. הוא היה גם מזרחי.

אמרתי לעצמי, לפני שאיישב את הסתירה, לפני שאמצא דרך להציל את השולחן ערוך, או להכריז על המצב כאבוד, לפני שאומר שבעצם לא הבנת את העומק שיש כאן. אשאל אותו מה דעתו על הלכה זו. אני יודע, היה בכך משהו לא הוגן, מבט אנתרופולוגי מתנשא משהו על בן עדתי הפשוט הלא פילוסופי כמוני. קראתי בפניו את ההלכה והוא ענה לי מיד בלי שהיות:

תשמע חביבי, מה שהקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו ציווה אותי לעשות אני לא מצליח לעשות, אתה רוצה שאעשה מה שאומר הרב הזה?! תן לו לכתוב מה שהוא רוצה!

תשובה זו, הרבה יגידו מעידה על חוסר עיקביות: כיצד אתה יכול להודות שהאל התגלה לעמו, נתן תורה, שאתה מוקיר מאוד, ובכל זאת לא שומר אותה. כיצד אתה יכול להעריך את הרב, לתרום למען ישיבה שלו ובכל זאת לא ללכת בעקבותיו. כיצד אתה יכול לדחות את דבריו ולא לצאת נגדו בראש חוצות.

ואולם, ברור שחוסר העקביות שעשוי להיות בעמדה זו, אם אכן קיים כאן, הוא כזה המראה על מתח בעמדה ולא על הפרכתה. שכן, יש חוסר עיקביות ויש חוסר עיקביות. כאשר מתענינים באמת של תורה מדעית, או של תיזה פילוסופית נתפסת חוסר העקביות כמגרעת. הדובר ש"חטא" בחוסר עקביות חייב במקרה זה להראות שהיא תוצאה של אי הבנה של דבריו, או שיוותר על אחת מעמדותיו, או, במקרה של פילוסוף, יערער על עקרונות וההנחות שהובילו חוסר עקביות זו. ומצאנו מקרים בפילוסופיה שעקרונות הלוגיקה, כמו עקרון הסתירה עורערו. במקרה שלפנינו, חוסר העקביות מראה על אמביוולנטיות, ועל ניגודים השולטים בעמדה, ואשר מגדירים אותם ומהווים את יחודה.

המסורתי אינו מציע ספר הלכה חדש. יתירה מזו, הוא מקבל עליו את הנורמטיביות של ההלכה. פרנץ רוזנצוויג נשאל פעם אם הוא מניח תפילין, ותשובתו היתה "עוד לא". רוזנצוויג לא עירער על הנחת התפילין, להיפך ראה בחתירה להנחת התפילין אידאל, אך בפועל לא הניח תפילין (על כל פנים, לא בתקופה שבה נשאל).

ואכן, כאשר אנו בוחנים את ההתנהגות של מסורתי אנו מגלים שיש מהם שאינם מניחים תפילין, ויש המניחים לעיתים קרובות, ויש המניחים לעיתים רחוקות. נשאלת כאן השאלה מדוע אין הוא מניח תפילין מידי בוקר אם הוא אכן חושב שזו תורת משה שהוא תופס כמחייבת אותו. ועל כך אפשר לקבל תשובות שונות.

התשובה הראשונה היא עצלות. תשובה זו אפשר לקבל מן המסורת. הלה עשוי להודות, כי קשה לו כל יום להניח תפילין, ולכך הוא יוסיף את עיסוקיו. לפעמים הוא יודה שעכשיו שנזכרת לו את זה הוא ישתדל. האורתודוכסי המדקדק בשמירת המצוות ומקפיד על קלה כבחמורה, נוטה לנתח כך את המסורת. בעיניו המסורת עצלן, מה שהופך אותו במידה מסוימת של צדק לחרוץ בעיני עצמו. אף על פי כן, המצב כאן מורכב הרבה יותר מן הפישוט שבו רואה את הדברים האורתודוכסי.

תשובה אחרת שאפשר לתת אותה בהקשר זה היא חוסר הזדהות מלא עם המצווה. המצווה נוגדת את אחד העיקרים והערכים המנחים אותו. כאשר נוסע המסורתי בשבת לבקר את אביו ואימו שלא רואים אותו במהלך השבוע, הוא מודע לכך שהוא מחלל שבת, אבל נסיעתו להוריו, שיכולה לדרוש ממנו הרבה טרחה, מאלצת אותו להפר את מצוות השבת.

גם כאן באופן אידאלי, יטען המסורתי הוא היה מעדיף לשמור את השבת כהלכתה. עדיף היה שהוריו היו גרים בקרבת ביתו, אך לעת עתה אלה הם פני הדברים. במצב הקיים, שאולי חלקו הוא תוצאה של עצלות, שכן חוסר היוזמה להביא את ההורים לגור במחיצתו, נזקפת לעצלותו, הוא מחלל את השבת ומכבד את הוריו.

כעת, לא נעלם ממנו שיש רבנים האוסרים על נסיעה בשבת, לשם כיבוד הורים. לא נמנע ממנו גם הפסוק המפורש "איש אימו ואביו תיראו ואת שבת תשמורו". אף על פי כן, אין הדבר מונע ממנו לנסוע בשבת. מבחינתו של המסורתי הוא נוסע בשבת לבקר את הוריו הנוטשים במהלך השבוע, והוא מודע לכך שבכך הוא גם עובר על מצוות חכמים.

ניתן להכליל מדוגמא זו. המסורתי מכבד את ההלכה, אך הוא שומר על מצפונו ועל ערכים שלכאורה מנוגדים להלכה הכתובה. כעת, יש מכאן מי שיאמר עליו שהוא שומר על מצוות כיבוד אב ואם רק בגלל אינסטינקטים הומניים, ולא בגלל שזה צו התורה. בלשון לייבוביץ, המסורתי מציב את המוסרי מול הדתי וחוטא אחרי "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם". אלא שכאן, לא בקלות יסכים המסורתי לניתוח זה. וכאן, שלא כמו במקרה של עצלות, אפשר למצוא ניגוד בין המסורתי לבין האורתודוכסי.

המסורתי עשוי לומר שההלכה עצמה דורשת רגישות למוסר. האיש היהודי הוא איש מוסרי, ואין אפשרות להיות אדם דתי בלי להיות בראש ובראשונה במצב של יושר עם המצפון. באותה מידה, הוא ידחה פירושים פסיכולוגיסטיים של עמדתו, שכביכול נטיות ליבו לכבד את הוריו לא נובעים ממקור טהור. אל לאדם לאבד את מצפונו, ואין זה מקרה שמצוות התורה מראות על רגישות מוסרית עצומה.

בתפיסה של לייבוביץ המוסריות של חוקי התורה היא קונטינגנטית להם. מה שחשוב הוא שאנו מצוים לשמור את הקב"ה, ולא ללכת אחרי "יצרים הומניים". כך מפרש לייבוביץ את התוספת "אני ה'" שבאה גם אחרי המצוות של בן אדם לחבירו. המסורתי אינו מוכן לחיות עם פיצול זה. אין אפשרות שמנוול השומר על כל המצוות כהלכתן יהיה אדם דתי שלם.

חשוב אבל להדגיש שהויכוח כאן הוא ויכוח ערכי, ואף על פי כן המסורתי אינו מציע לתקן את ההלכה. שכן, המסורתי אינו עובר לעמדה אקטיבית שבה הוא מרשה לעצמו לומר שכאשר קהילת רבנים שהוא רואה את עצמו מחוייב לה במידה רבה, החליטה על איסור מוחלט לנסוע בשבת טענתה. אין הוא מפרש אותם כמי שהלכו בצורה דוגמאטית אחרי החוק. בעצם, באופן מעניין, הוא מכבד את הרבנים הללו על פסיקותיהם. רק

שהוא לא שומר עליהם בפועל.

ואכן, כאשר מתבוננים באורח חייו של המסורתי ובאופן בו הוא מנמק לעצמו את דבריו, הוא לא פונה לויכוחים בין הזרמים השונים ביהדות על מנת לאשר את דבריו. התקנה של הקהילה הקונסרבטיבית המתירה לנסוע בשבת לבית הכנסת אינה מופיעה לנגד עיניו. למרות הסיוע האפשרי לעמדתו בוויכוח כזה, אין הוא נזקק לו כלל. עמדתו, כמו העמדה של היהודי מן הסיפור שפתחתי בו, היא "הנח לרבנים שיתווכחו ביניהם, ויחמירו ככל שיחמירו. אני מכבד את זה, אבל לא תמיד הולך אחרי החלטותיהם.

השאלה הראשונה על המסורתי

השאלה הראשונה העולה על המסורתי היא האם הוא בוחר באופן שרירותי מה מן המצוות לקיים, ומה לא. אם כך, מה מונע מהתהוות של אנרכיה דתית של איש הישר בעיניו יעשה.

שאלה זו מניחה שהמסורתי תמיד עושה מה שנחו לו, ולפי מה שהסברתי לעיל אין זה בהכרח נכון. שכן, הוא רואה את עצמו מחוייב למערכות ערכים שלא בהכרח מתיישבים עם צווי ההלכה. ערכים שעשויים לדרוש ממנו טרחה לא מעטה. בכלל, כאשר רואים מה המצוות ששומרים המסורתיים אין זה נכון שהם שומרים על הקלות ביותר. יותר קל לא להדליק אור בשבת מאשר לצום ביום כיפור, ואף על פי כן, המסורתי שומר על יום כיפור ומדליק אש בשבת. באותו האופן, בנוגע לדיני כשרות, ולנטילת ידיים. המסורתי נמנע מלאכול טריפה, ולפעמים זה דורש ממנו מאמץ מיוחד, ואילו נטילת ידיים או ברכה לפני האוכל עלולה לחמוק ממנו.

נקודה חשובה מאוד בהקשר זה עולה אם מתבוננים בקהילת המסורתיים. כאשר משקיפים על התנהגות המסורתיים, אנו רואים שיש סדר והגיון במצוות שהם שומרים עליהם. אנו רואים שיש היררכיה שלימה של המצוות: הכל יודו שאכילת טריפות חמורה מאכילה ללא ברכה, שאכילת חמץ בפסח חמורה מהדלקת טלויזיה בשבת. שהבערת אש חמורה מהדלקת חשמל.

היררכיה זו באה לידי ביטוי גם כאשר המסורתי מתחזק ומחליט לשמור על יותר ויותר מצוות. הוא מפסיק להדליק אש בשבת, ואחר כך הוא מקפיד על חשמל. אין כאן החלטה מקרית ושרירותית אלא אורח חיים די מאורגן. ואכן, אם נודה על האמת, היררכיה קיימת גם כאשר בחוגים אורתודוקסים שההלכה היא נר לרגליהם. עצם הדיבור על "קלה כבחמורה" מוכיח שהם מבחינים בין קלה ועל חמורה. גם כאשר הם ממליצים על חשיבות מצווה הם אומרים שזה כמו אכילת חזיר, וכך כאשר הם מבקשים לגנות את מחנות מסוימים ביהדות הם נוקבים במצוות מסוימות.

התנהגות מאורגנת זו מעלה את השאלה של האם יש קריטריונים מסוימים שמנחים את המסורתי וקובעים את היררכיה שהוא מנהיג בין ההלכות. האם איסור החשמל למשל חריף פחות בגלל שהוא תקנת חכמים, האם סוגיות שהיו שנויות במחלוקת הם מטעם זה בלבד בעלות כוח מחייב פחות וכד'. אדגיש יחד עם זאת, כי בחינה זו לא נועדה להנחות כתיבה של שלחן ערוך חדש חלילה, אלא חשוב לאנתרופולוגיה של המסורתי.

השאלה השנייה על המסורתי

האם התנהגותו של המסורתי אומרת בסופו של דבר שאמונתו היהודית פגומה. תשובה חיובית לשאלה זו, עשויה למצוא חן בעיני החילוני שנוטה לבטל את הצדדים הדתיים ביהדות ולהעמיד במקומם את הרעיון של תרבות ישראל.

למרבה המזל, אין בידינו מדד לעוצמת האמונה של אדם מסוים. מה גם שאדם עשוי להיות מאמין גדול בחלק מחייו, ובחלק אחר פחות מאמין. יתירה מזו, אפילו משמעותה של האמונה באלוהים אינה עניין ברור כלל. שהרי לא מדובר כאן בעניין שדומה לאמונה בתיאוריה מדעית. לא מדובר כאן ברגשות או בתחושות ודאות כאלה או אחרות.

המסורתי יכול למצוא את עצמו משקיע באמונתו ובטיפוחה יותר מאשר מישהו המגדיר את עצמו אורתודוקסי. הלה, עשוי לשמור את המצוות מכוח שיגרה או מכוח מצוות אנשים מלומדה ולא לבטא את אמונתו בלבטים, בדבקות בתפילה וכד'. הדברים ידועים, ואינני מחדש כאן דבר. בהקשר זה אנו מוצאים את ההבחנה בין אדם רליגיזי לאדם שומר מצוות שמראה שאין לזהות בין התכונות פעילה למי שאמר והיה העולם לבין מי שמרבה בשמירת המצוות.

גם העמדה הלייבוֹביציאנית המזהה בין קבלת עול מלכות שמיים לבין שמירת המצוות אינה הופכת לקריטריון כמותי לאמונה באלוהים. לייבוֹביץ' מעולם לא טען, וטוב שלא טען כך, שיש יחס ישיר בין מספר המצוות שעושה האדם לבין טיב אמונתו. עד כמה שידוע לי איש מן ההוגים היהודים לא טען למהלך זה.

לא ברור, משום כך שהמסורתי מאמין בקב"ה במובן או באינטנסיביות שונה מידידו האורתודוקס. ומאידך גיסא, אין לנו כל ידיעה את מי מעדיף הקב"ה על פני מי, ואם העדפה זו היא כזו שכל חברי מחנה האורתודוקסים נמצא במעלה רוחנית מעל מחנה המסורתיים. לשון אחר, אינני יודע במה אפשר לגבות את היוהרה שכה קל לפגוש בה של אנשים אחדים מן המחנה האורתודוקסי כלפי המסורתי. היהדות מלמדת אותנו שהחשבון האחרון של אדם עם קונו הוא אישי ולא לפי השתייכותו למחנה זה או אחר.

בנקודה זו ברצוני להעלות נקודה אחת. דווקא ההיצמדות העיקשת להלכה עשויה לנבוע מחשש לאובדן האמונה. ואכן, העמידה על המשמר של הוגים ממחנה האורתודוקסיה למול הצעות לשינויים נובעת, בחלקה, מן התחושה שהקלות אלה באות על מנת לקרב את היהדות למשבר חוסר האמונה שהוא כה אופייני לחברה המודרנית. זה אכן מסביר את הפתיחות שכה קל למצוא אצל חכמי צפון אפריקה, מצריים תורכיה וסוריה וקשה למצוא באורתודוקסיה. כאשר הרב בטוח באמונתו, והכפירה אינה אלטרנטיבה הוא לא חושש להציע שינויים מפליגים. שכן הוא לא מופיע לעצמו כמי שעושה לעצמו הקלות ומנסה להתנער מן המסורת שתמימותה אבדה בחברה המודרנית.

בהערה זו, אינני מתכוון חלילה לרמוז שאמונתם של האורתודוקסים אינה שלימה. וזאת לא רק משום שכפי שהקדמתי אינני חושב שהאינטנסיביות של האמונה באל הולכת אחר המחנות. אלא בגלל שמשבר האמונה של החברה המודרנית המערבית שינה את מושג האמונה בקב"ה. המאמינים בדורינו העשירו את טיבה של האמונה אותה ירשו מאבותיהם. הספקנות והאיום והפקפוק הם חלק מהותיים לה, וה' ירחם.

השאלה השלישית על המסורתי

שאלה שלישית שאפשר להציב מול המסורתי עולה מיחסו של ההלכה. עצם הכרתו במערכות ערכים שלא נקבעות מתוך ההלכה, חושפת אותו למרחבים שאינם יהודיים ושהגיעו אלינו מאומות העולם. ככזה, הוא נתפס מקל ראש בתורת משה. וכך, גם אם אמנותו באל בורא עולם שלימה, אמנותו בתורתו של בורא עולם שהיא נצחית ומקיפה כל פגומה.

כאן עלול המסורתי להרגיז עליו את האורתודוקס, שכן אין הוא מבין את תוקפה ותחום חלותה של תורת משה באותה מידה שבה מתיימר בן שיחו.

ראשית, יש לשים לב שבעיות רבות אין להלכה מה לומר עליהם. יתירה מזו, חלק גדול מן הדילמות של העולם המודרני אין מה לאיש ההלכה לסייע בהם. השאלה באיזה מקצוע לבחור בחיים, עם מי להתחתן אינה עניין הלכתי. כך גם השאלה האם להיות ציוני או באיזה מפלגה להצביע בבחירות אינה עניין להלכה. שאלות של כפיה דתית בחברה, היחס לחילוני אינן שאלות שיש לשולחן ערוך משהו בעל חשיבות מכרעת לומר עליהם.

ההלכה אינה מאפשרת לנו להכריע בכל שאלה. כעת, יש קולות בקרב המחנה האורתודוקסי הרוצים למתוח את ההלכה, "להציע פתרונות" לבעיות החיים המודרניים. ואולם, למסורתי אין כל עניין בשאלות אלה. שכן, זו לא מגרעת להלכה שאינה עונה לכל שאלה.

כעת לא נעלם מעיני שיש הקוראים להצביע במפלגה מסוימת או שקובעים פסק הלכה בעניין שאלות הרוח גורל כמו שטחים תמורת שלום וכד'. המסורתי, אינו רואה את עצמו פחות יהודי או יותר יהודי אם הוא נוהג אחר דעתו של רב זה או אחר בשאלות אלה, או אם הוא מכריע שכל העניין אינו נתון לרבנים כלל אלא ענינו של כל אזרח.

בטענה האחרונה מכריע המסורתי נגד העמדה שההלכה "חובקת כל". והוא עשוי לחזק את טענתו על ידי הטענה לא רק שההלכה לא מכריעה בכל עניין אלא היהדות כולה אין לה מה לומר משהו מחייב וחד משמעי. בכך הוא מחזיק בעמדה הפוכה מן החרדית. זו האחרונה מעצימה את הרב לפסוק גם בענינים שאין להם אסמכתא מפורשת בהלכה, ולגלות בפני קהל נאמניו את "דעת התורה" בעניין מסויים. המסורתי נבחן מן החרדי בנקודה זו.

דיון בעמדה המסורתית

היצירה של המסורתי נבנית מלמטה למעלה. כפי שהקדמתי לעיל, לא מדובר כאן בפילוסופיה שמחפשת ישום, אלא בפרקטיקה המבקשת אחר השקפת עולם. עצם קיומה רומז על היותה מקיימת בתוכה מתחים שנוצרו בגלל תגובה למציאות, ולנאמנות למסורת האבות, ולאתגרים של העולם המודרני. אופיה זה מזמין את ההנהרה שהחילוני בה במאמר קצר זה, אך הוא מזמין את חידודה והעמקתה על רקע אתגרים שלא תמיד עמדה מולם ביודעין. חוסר הארטיקולציה של העמדה של המסורתי עושה אותו נוח להשפעות ולמעברים לחילון קיצוני לכאן, ולהתחרדות מכאן. הללו אין בהם כל רע, אך המסורתי עשוי למצוא את עצמו נגרר אליהם ומשתיק קולות אחרים בהווייתו שאילו היה מודע אליהם היה מפתח ולא מבטל את דעתו. ואכן, דווקא ביטול זה של דעתו יכול לגרום לטלטולו ממחנה למחנה, ולכפות על עצמו חיים של מבוכה וטלטלה גדולה.

אחת החולשות של העמדה המסורתית עולה על רקע יחסו של זה לחינוך.

המסורת אינו שלב יציב בהתנהגותה של קהילה. אפשר לראות אותו משום כך כתחנת מעבר בדרך לחילון, ולהתבוללות רחמנא ליצלן. מכאן ניתן להסיק כי אם יש למסורת עניין בהמשכיות עמדתו עליו לחנך לעמדה אורתודוקסית ולא לעמדה מסורתית. אפשר להמשיך מכאן ולטעון, שהמסורת עצמו חייב להפוך לאורתודוקסי אחרת כיצד יחנך למשהו שאינו מסורת. מה שמנחה עמדה זו הוא מעין מודל של קפיץ. על מנת לחנך למסורתיות שמהווה פשרה וירידה בשמירת המצוות, אנחנו "נמתח" את הנער למצב שבו הוא מקפיד יותר על שמירת המצוות, ממילא הוא יעזוב מאוחר יותר את המצוות והפוך למסורת.

אין ספק שבביקורת זו יש מידה גדולה של אמת. ואכן, התלבטות זו שמטרידה כל הורה מסורתי אין לה שום ביטוי בציבור הישראלי. במקום זאת, אנו מוצאים את האורתודוקסיות החילונית והחרדית שחוזרות עד לעיפה על האשמות חד ממדיות ואינן עונות לצורך זה של ציבור כה רחב. התעלמות זו נוחה לחילוניים ולחרדיים שמצאו את דרכם למוקדי הכוח במדינת ישראל. ואילו המסורת המהווה חלק גדול מן הציבור הישראלי מוצא את עצמו מחוזר על ידי שתי עמדות כוחניות אלה.

הערתו של רביצקי בה פתחתי חיבור זה נראית לי בחלקה שיקוף של יחסי כוחות מפלגתיים ולא של כוחות רוחניים. אינני מוצא היום התערבות מעינת לא באורתודוקסיה החילונית ולא בזו החרדית. אפילו האידיאולוגיה של ארץ ישראל השלימה נמצאת בהתרסקות, ולמיטב הבנתי נמצא הדיון הדתי חילוני המנוהל בין האורתודוקסיות בשפל ולא בפריחה.

ההתערבות האחרונה שיש ברחבי הארץ נוגעת דווקא לאידיאולוגיות ביניים שאפשר למצוא בארון הספרים היהודי, בפתיחות לעולם המזרח. פתיחות זו לא פסחה גם על המחנה המכונה ציוני דתי. רעיונות הסובלנות הפלורליזם, כמו שאלות נוקבות על מעמד האישה, זכותה של האישה ללמוד תורה, מכרסמים במידה רבה באורתודוקסיה.

מצב זה אחראי גם לכך שאין בידינו רשת חינוך מסורתית שכן, החינוך היום הוא במידה רבה בשליטתן של מפלגות וכוחות ולא תמיד של הקהילות אותן הוא מתיימר לשרת. ללא הזדמנות כזו לחנך, ולא רק להיות מחונך, אי אפשר לפתח עמדה מסורתית, וקשה להשיב לשאלה שהוצעה לעיל על חוסר היציבות של העמדה המסורתית.

הנה לעומת חיסרון זה של העמדה המסורתית, שללא ספק דורש תשובה, קשה להפריז בערכה של התרומה של המסורת לחברה הישראלית. המסורת משמש גשר בין העמדות הקיצוניות, וזאת לא רק בהציעו ציבור של יהודים שמכבד את דת ישראל, את החילוני ולא מערער על הזיקה לאחיו החרדי אלא גם בקיומה של השקפת עולם, שמהווה אתגר לאותם אורתודוקסיות. לדעתי, דווקא האריטקולטיביות של העמדות אורתודוקסיות עלולה להיות סימן לנדושותם, ולחד ממדיותן. יותר ממה שיש לשפוט את המסורת לפי משנות אריטיקולטיביות הנוגעות לטיבה של האמונה, ההתעסקות בהלכה יש לעמוד באתגר שהוא מציב. אתגר הנובע מעצם כך שהוא מערער על הקונבנציה המנחה דעות קיצוניות לפיהן: האחר הוא דעה קיצונית הפוכה, וחד ממדית באותה מידה. אפשר להדגים זאת בדיונים רווחים רבים, אך לא כאן המקום.

יתרון אחר הוא באפשרות של תפיסה לכשתגובש, ותהפוך לגורם פעיל בחייהם של יהודים להעשיר את היהדות, ולתרום לעיצובה. במיוחד מעניין מה התרומה האפשרית לעיצוב היחסים בין התפקיד של הרב לקהילה. בשלב זה, דוחה העמדה המסורתית את המודל החרדי, אך

האם יש בכוחה לעצב מערכת אחרים של יחסים. בכך, אין כוונה לזלזל בכבודם של רבנים, אלא לבנות אחרת את המחויבויות ההדדיות בין הרבנות לקהילה, לצד מוסדות אחרים כמו הצדיק, בית הכנסת שליח הציבור ועוד. ללא תרומה כזו, נתונה מלאכת העיצוב למפלגות ולכוחות פוליטיים שיש לו אינטרסים וסדר יום משלו, ולא תמיד לקהילות הנספחות מרצון או מחוסר ברירה אחר מפלגות אלה.

סיכום

אני מקווה שהנהרתי במידת מה את עמדת המסורת, ואולם, אני רחוק מלחשוב שיש בכך תיאור ממצה. אדגיש שאין לי כל עניין לומר שהדברים כאן חדשים, אך ההקשר שלהם בארץ הוא העושה אותם לרלוונטיים. כמו כן, אינני רוצה להציע כאן עוד עמדה אחת מיני רבות, אלא לסייע בהגדרה של עמדה. הדיון כאן אינו "אקדמי" מבחינה זו, אלא כזה המתעצב והרגיש לנעשה בארצנו.

ב. רוביק רוזנטל מראיין את מאיר בוזגלו <קישור>

מאמרו של יהודה מאימראן

לשאלת החינוך היהודי לתלמידים המסורתיים

בדברים שלהלן אנסה לעמוד על הבעייתיות הקיימת במערכת החינוך בכל הקשור לחינוך היהודי לתלמידים המסורתיים. אציג תיאור קצר של מאפיינים זהותיים של תלמידים אלה ובהמשך אעמוד על ההשלכות החינוכיות של תיאור זה. המטרה העיקרית של המאמר הנה להנכיח באופן משמעותי את קיומה של שכבה זו ולחלץ, אגב כך, את החינוך היהודי במערכת החינוך מהתפיסה הדיכטומית של שתיים וחילוניים.

רקע

שאלת החינוך היהודי לאוכלוסייה המסורתית, קשורה באופן הדוק לשאלה הרחבה יותר של החינוך היהודי במערכת החינוך הישראלית. קשה לחלוק על הטענה המביכה שהחינוך היהודי אינו בסדר עדיפות גבוהה במערכת החינוך. בראש סדר העדיפות בבתי הספר התיכוניים עומדות בחינות הבגרות ועדיפות זו מקרינה גם כלפי בתי הספר היסודיים, על אף שחופש הפעולה בהם גדול הרבה יותר. בתי הספר אינם רואים כתפקידם לעסוק בחינוך יהודי. לא קיים תחום כזה בבתי הספר ואין מישהו שזהו תפקידו המוגדר. בנוסף לכך, לעתים יש זיהוי בין חינוך יהודי ובין יהדות כתחום דעת (הוראת מקצועות היהדות או הוראת תכנים יהודיים) וההבדל בין השניים הוא גדול. ההתייחסות אל היהדות כתחום דעת היא אחת הסיבות לחוסר העניין ולניכור הקיימים לעיתים ביחס אל היהדות. גם כשעוסקים רק במקצועות היהדות חסרה, בדרך כלל, תפיסה רציפה (מה נלמד בכל שנה מא' ועד יב') ואינטגרטיבית (קשרים בין המקצועות והתוכניות) של מקצועות היהדות. קל וחומר שחסרה תפיסה כוללת של החינוך היהודי בתוך בית הספר, מעבר למקצועות הלימוד. רבות כבר דובר על חוסר ההיכרות המספקת עם מקורות היהדות.

כידוע, מערכת החינוך מחולקת באופן קוטבי לחינוך הממלכתי ולחינוך הממלכתי דתי (בדברי איני דן בזרם העצמאי) על אף שהחינוך הממלכתי לא היה אמור להיות חילוני, בשל תהליכים שונים שביניהם הניסיון לייצור את היהודי החדש והמאבק הדתי- חילוני חלה התרחקות של החינוך הממלכתי מהחינוך היהודי. במקביל חלו תהליכים של הקצנה והחמרה דתית במערכת הממלכתית דתית. הממ"ד הפך להיות ממ"ד- תורני והסטנדרטים הדתיים הפכו לנוקשים יותר וצרים יותר. הסטנדרטים הוחמרו בעיקר סביב תחומים הקשורים לפרקסיס הדתי ולביטויים חיצוניים של הדת. למעשה הממ"ד במתכונתו הקודמת, שהיווה גשר אמיתי בין האוכלוסיות, הולך ונעלם מן העולם ובמקומו מתפתח ומתקבע הממ"ד התורני והדפוס החרדי- לאומי.

האוכלוסייה המסורתית המצויה בחלקה בחינוך הממלכתי ובחלקה בחינוך הממלכתי דתי, יוצאת נפגעת ממקומו של החינוך היהודי במערכת החינוך ומחלוקה זו לחינוך הממלכתי והממלכתי דתי.

בחינוך הממלכתי, לא רק שאין ביטויים חינוכיים מספיקים לעולמם המסורתי בתוך החיים הבית ספריים, אלא שגילויים מסורתיים כגון נשיקת המזוזה, שמירת כשרות, הליכה לבית הכנסת וכדומה, אינם מתקבלים בטבעיות. יתרה מזאת, תוכניות הלימוד ודרכי ההוראה מעוצבים מתוך התכוונות לאוכלוסיית התלמידים החילוניות. מיעוט העיסוק בחינוך יהודי, בכלל העשייה הבית ספרית עומד אף הוא בסתירה לזהותם המסורתית של רבים מתלמידי החינוך הממלכתי. כך נוצר מצב שבו, בעוד שזהותם היהודית של התלמידים המסורתיים חשובה להם ויש להם עניין ללמוד ולעשות יותר, בית הספר אינו רואה חשיבות רבה בחינוך היהודי. קיים פער, חריף לעיתים, בין העולם היהודי בבית ובבית הספר.

בחינוך הממלכתי –דתי התלמידים המסורתיים נחשבים ללא דתיים מספיק וללא רציניים דיים בגישתם אל הדת. מגמה זו הוחרפה עם ההקצנה בחינוך

הממלכתי- דתי שתוארה לעיל. האידיאל הדתי הנשאף אינו הולם במקרים רבים את האידיאל הדתי של התלמידים המסורתיים. רצוני לומר שישנם הבדלים בתפיסת הדתיות עצמה. על רקע זה ישנן התנגשויות חוזרות ונשנות בין בית הספר והתלמיד המסורתי, על נושאים כגון חבישת כיפה, תפילה, לבוש ועוד. המגמה השולטת בתוך הממ"ד (שכאמור הולך והופך לממ"ד תורני) הנה תפיסת הציונות הדתית מבית היוצר של מרכז הרב ודומיו. אם אנו זוכרים שאחוז נכבד מכלל המסורתיים (כ-70%) הם תלמידים יוצאי יהדות ארצות האסלאם, הרי ברור שקיימות תפיסות נוספות. גם 30% המסורתיים הנוספים אינם בדיוק אמונים על משנת החמ"ד.

גם בממלכתי וגם בממ"ד אין התייחסות מספקת לקהילות המוצא של התלמידים המסורתיים, אין די היכרות עם המורשת היהודית שלהם ואין מודעות מספקת לזהותם היהודית.

פועל יוצא של הנאמר לעיל הוא שהחינוך היהודי בממלכתי ובממלכתי דתי אינו נותן מענה ראוי לאוכלוסייה המסורתית. הם נוכחים- נעלמים בשני הזרמים.

כאמור לעיל, שאלת החינוך היהודי שלובה בשאלת החינוך היהודי לאוכלוסייה המסורתית. מניסיון של עבודה במערכת החינוך (הן בממ"ד והן בממלכתי) אנו יודעים שלא כל בתי הספר הגדירו חזון בהקשר של חינוך יהודי, לא כל החזונות שהוגדרו הם תוצר של תהליך חינוכי משמעותי וגם כאשר הוגדר חזון לא תמיד ישנה הלימה בינו ובין המטרות שנקבעו ותוכנית העבודה שנבנתה. זוהי הערה כללית על החינוך היהודי בבית הספר, אך ברור שמצב זה משליך גם על האוכלוסייה המסורתית.

חשוב גם לציין שהזהות המסורתית נמצאת באיום. היא ננגסת על ידי שתי הקצוות. אין זה פלא, בהתחשב בכך שלא קיימים מוסדות המחנכים לזהות מסורתית ושהמערכת הציבורית והתקשורתית ובמידה רבה גם החינוכית נשלטות על ידי שיח קוטבי. למעשה עמידותה של שכבה זו על אף העובדות שלעיל, היא המפתיעה. עדיין במהלך של כ-9 שנים חלה ירידה של כ-7% באוכלוסייה המסורתית. בשנת 1990 הגדירו את עצמם 42% מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל כמסורתיים בעוד שבשנת 1999 רק 35% (דוחו"ת גוטמן 93 ו-2000)

הבנת הבעיות והמורכבויות, שתוארו לעיל, היא תנאי להתמודדות נכונה יותר עם שאלת החינוך היהודי לאוכלוסייה המסורתית. על הפתרונות או דרכי ההתמודדות שיוצגו בהמשך להתחשב בתמונה הרחבה והמורכבת של החינוך היהודי במערכת החינוך. אך נקודת המוצא היא זהותם היהודית של התלמידים המסורתיים (ראה להלן)

מכיוון שאינני מציע להקים בתי ספר הפונים רק לאוכלוסייה המסורתית, אלא לעבוד עם בתי ספר קיימים, עולה מורכבות נוספת : כיצד נותנים מענה לאוכלוסייה מסורתית הנמצאת בחינוך הממלכתי והממלכתי דתי? לא ניתן הרי ללקט אותם מתוך כלל התלמידים ולתת מענים חינוכיים אך ורק להם. האתגר המורכב שעמד לפתחנו היה זה : כיצד לעסוק בחינוך יהודי לאוכלוסייה המסורתית מבלי שזה ינכר או יוציא החוצה תלמידים אחרים, הרי לא פותרים עוול אחד על ידי יצירת עוול שני. מכאן נובע שעל המענים החינוכיים אותם נפתח להיות רלוונטיים לכלל התלמידים בכיתה ובבית הספר, גם אם לא יעניינו את כולם באותה רמה. אחת מנקודות המוצא הייתה שמדובר בניסיון שמטרתו איחוד וקירוב ולא פיצול וריחוק ולכן נמנענו מהקמה של זרם נוסף במערכת החינוך. חיזוק המסורתיות היא גם בבד חיזוק היכולת לחיות ביחד עם דתיים וחילוניים והקטנת הדיכוטומיה ביניהם. במובנים רבים המסורתי הוא גשר בין חלקי החברה השונים. הוא בר שיח של אלו כמו גם של אלו. יתרה מזו, מתן מענה לאוכלוסייה המסורתית מאפשר גם לשחרר את החינוך היהודי מהדיכוטומיה של דתי- חילוני ולהתייחס לרצף של זהויות שרובו רוצה קשר עם

המסורת היהודית. זהו תיאור יותר מתאים של החברה הישראלית. דו"ח גוטמן האחרון (2001) הצביע על כך כי 35% מהציבור בארץ מגדיר עצמו כ"מסורתי" ועוד 29% מגדיר עצמו כלא דתי שומר במקצת ועל כך שרוב האוכלוסייה היהודית רוצה קשר עם המסורת היהודית.

הנחת עבודה נוספת שהיה עלינו לקחת בחשבון, היא העמידות הרבה של בית הספר בפני שינוי. במילים אחרות, הקושי להטמיע שינוי שיחזיק לאורך זמן בבית הספר. השאלה כאן הייתה באיזה אופן לפעול על מנת שהשינוי בחינוך היהודי בבית הספר יהיה משמעותי ויחזיק לאורך זמן?

קווים לזהותו היהודית של התלמיד המסורתי

בניסיוננו לתאר ולאפיין את אוכלוסיית התלמידים המסורתיים יש לציין שלא מדובר בפרופיל אחד של מסורתי, אלא בכמה פרופילים שונים. אדבר אומנם על התלמיד המסורתי אבל קיימת ואריאביליות במידת הזיקה שלו אל המאפיינים שיתוארו. התיאור מכיל מאפיינים עיקריים והפרופילים השונים, של המסורתי, מצטיירים מתוך זיקתם השונה לכל אחד מהמאפיינים. יחד עם זאת, אני סבור שניתן לדבר על קווים משותפים מרכזיים. הניסיון הוא לצייר פרוטוטיפ של מסורתי. פרוטוטיפ שיש בו כדי להאיר השלכות חשובות לשאלת החינוך היהודי.

(אני משתמש לצורך הנוחות בלשון זכר, הדברים מופנים גם אל התלמידה המסורתית. אם כי היא ראויה לדין בפני עצמו)

כל הנכתב להלן מתבסס על מחקרים ומאמרים שונים העוסקים בזהות היהודית המסורתית וכשהזמן יהיה בידי אני מקווה להביאם באופן מפורט. דוגמא טובה לזיקות השונות אל המאפיינים של " המסורתי " היא שאלת האמונה באלוקים. המונח מסורתי יוכל להכיל, בהקשר זה, את מי שאינו מאמין בקיומו של האל אך מקיים קשרים משמעותיים עם המסורת היהודית, את מי שבחר להאמין מבלי לחפש הוכחות שכליות או אחרות לקיומו של האל, את מי שמאמין בקיומו של אל אך אינו מקבל את עול ההלכה וגם את מי שאלוקים במרכז הווייתו וחיייו. עדיין, יהיה זה נכון לומר, כי הרוב המוחלט של התלמידים המסורתיים מאמין באלוקים ואף יותר מכך מאמין גם בהשגחתו ובמעורבותו בעולם.

אני סבור כי נקודת המוצא של התלמיד המסורתי אל החינוך היהודי היא שונה ובמידה רבה ייחודית. מדובר בנקודת מוצא אוהדת, חזקה, שאינה זקוקה לשכנוע או התוודעות ראשונית אל היהדות. אלוקים נמצא בתמונת עולמם והם מרגישים נוח וטוב עם יהדותם. החיבור ליהדות הוא מהבית ועובר דרך מנהגים ומסורת משפחתית וקהילתית, דרך נאמנות וקבלה של המסורת המשפחתית, מבלי צורך לקבלה ללא סייג. אין את הברירה בין הכל או לא כלום. כך אינך חייב לשלול הליכה לבית הכנסת, אם אינך שומר שבת ואפשר לנשק את המזוזה גם כאשר את לא נוהגת להסתובב בחצאית ובשרוולים ארוכים.

זהותו היהודית חשובה לו. הזדהותו עם העם היהודי גבוהה. ברור כי אין בו עוינות ליהדות וכי אין הוא נרתע מעיסוק ביהדות, אלא להיפך. במידה רבה אפשר לומר שיש בו אהבה ונאמנות, לא בלתי מסייגת, למסורת. גישתו הבסיסית אל המקורות הנה חיובית. הוא רואה בהם משהו ששיך לו, שהם חלק ממנו. כך גם לגבי אהבת הארץ ותפיסת השייכות אליה. התפילה אינה זרה לו. היא קיימת בתודעתו ואף במעשיו. אצל חלקם כחוויה יום יומית ואצל אחרים כחוויה שבועית או תקופתית.

הוא מבין כי זהותו היהודית כרוכה במחויבויות אישיות, בחובות, אולם אלו אינן בהכרח הלכתיות. המסורת היהודית בהחלט נתפסת כמקור השראה להתנהגות מוסרית ויום יומית. היהדות מזוהה באופן חזק עם עזרה לזולת, מעשי חסד וכדומה. לא קיימת רתיעה מובנת מהשכלה כללית והיא איננה

נתפסת כמנוגדת לזהות היהודית. אין גם את התפיסה של תורתו אומנותו וישנה הכרה בחשיבות העבודה וההתפרנסות מיגיע כפך. על אף שהוא אינו מקיים את ההלכה ככתבה וכלשונה (אינני יודע מי כן מקיים...) הוא אינו שואף לשנות את ההלכה והוא מקבל את הלגיטימיות שלה.

יש להורים המסורתיים עניין שבית הספר ישא אופי יהודי יותר בתוכניות הלימוד שלו ובאורח חייו ושילדיהם ילמדו יותר על חגי ישראל, ידעו תנ"ך, ילמדו גמרא וכן הלאה. עניינם ביהדות איננו בעיקר דרך הפן ההלכתי פורמלי. הזדהותם עם יהדותם ועם עם ישראל גבוהה. אהבת ישראל נמצאת אצל רבים מהם.

חינוך יהודי הווייתי

אין בדברים אלה משום תיאור ממצה של האוכלוסייה המסורתית והגיוון שבה. יחד עם זאת, יש בתיאור זה די כדי להאיר השלכות חשובות על החינוך היהודי בבתי הספר.

מרגע שמבינים שהזהות היהודית של התלמידים המסורתיים מרכזית עבורם ונוגעת באספקטים רבים של חייהם, מבינים שגם החינוך היהודי בבית הספר צריך לתפוש מקום מרכזי ולהיות משמעותי ונוגע בחיים עצמם. מעבר למרכיבים של ידע ורגש הוא צריך לכלול גם מעשה ואורחות חיים. לכך קראנו חינוך יהודי הווייתי. אנו משתמשים במונח הווייתי בשני מובנים עיקריים: האחד מציאות או קיום, כלומר מהי המציאות היהודית הקיימת בבית הספר והשני הווייתי במובן של זהות יהודית כחלק מאישיותו של התלמיד. הזהות היהודית של התלמיד המסורתי היא חלק ממהותו, מהווייתו. ככזו היא קשורה לחיים ומשפיעה עליהם והיא אינה מצטמצמת ללימוד בלבד או לידע. אופן החינוך היהודי צריך להיות הווייתי. כלומר, מיועד לפיתוח הזהות היהודית של התלמיד וקשור להווייה. אנו סבורים שביטוי זה כולל בתוכו רבים מהעקרונות של מורשה (ראה להלן) לחינוך יהודי לאוכלוסייה המסורתית.

על מנת להמחיש תפיסה זו, אביא דוגמא מרשת בתי הספר הדמוקרטיים. החיים הבית ספריים בבתי הספר, השייכים לרשת זו, עוצבו על סמך התבונה החשובה הבאה: על מנת שהחינוך הדמוקרטי יופנם ויהיה בעל משמעות יש לעצב את חיי היום יום בית הספר באופן שיאפשר, יעודד, יבטא ערכים דמוקרטיים. אין די בללמד את מקצועות הדמוקרטיה השונים, כדי שתתפתח אצל התלמיד תפיסה דמוקרטית. על התלמיד לממש בפועל ערכים דמוקרטיים בתוך החיים הבית ספריים המגוונים.

באופן דומה, בהקשר של חינוך יהודי, אנו סבורים כי על מנת לחנך לזהות יהודית יש צורך שבתי הספר יהיו סביבת חיים המגלמת באופן האופטימלי ביותר ערכים יהודיים, מסורות, מנהגים וחיי יום יום יהודיים. סביבה זו אמורה לאפשר לתלמיד לבטא באופן מעשי ויום יומי התנהגויות שונות הקשורות למורשת וערכי היהדות. עליו להיות שותף פעיל לקיום מעגל חיים יהודי בלמידה, בטקסים, בפעילות חווייתית ובעשייה חברתית. כך למשל, בהקשר של חגים, בית הספר בהנחתו את העבר היהודי בהווה יוצר הווייה יהודית עכשווית במציאות הבית ספרית.

לכן, בדברנו על הווייה יהודית נשאל מהם החיים היהודיים המתקיימים בבית הספר? עד כמה הם משקפים, מגלמים בתוכם ערכים מרכזיים מתוך המורשת היהודית? עד כמה יש לתלמידים אפשרות לחוות ולממש ערכים אלה? כמובן, כל בית ספר בהתאם לקהילה אותה הוא משרת ולחזון החינוכי אותו הגדיר.

הווייה יהודית, מבחינת תלמידי בית הספר, פירושה התנסות חינוכית מקיפה המאפשרת ומעצימה גיבוש זהות יהודית וביטוי הלכה למעשה של המסורת היהודית וערכיה בחיים הבית ספריים. זוהי חווית למידה מקיפה הפועלת בו זמנית על מישורים שונים: קוגניטיבי, רגשי והתנהגותי.

לכן העיסוק בשאלות של זהות ושל חינוך יהודי (עקרונות, תכנים, דרכי מימוש) נעשה מתוך הסתכלות כוללת על אופן החינוך היהודי בבית הספר ועל החיים היהודיים בבית הספר.

גישה מקיפה לחינוך יהודי

בהקשר של חינוך יהודי ניתן לומר כי החיים הבית ספריים מתפרסים על פני ארבעה מישורים: ביה"ס כארגון, תוכניות לימודים ודרכי הוראה, טיב היחסים בין באי בית הספר ואורחות החיים או המעשים שבית הספר מזמן לתלמידיו. להלן הסבר קצר ודוגמאות לכל אחד מארבעת המישורים:

א. ארגון בית הספר - מקבץ הנהלים, נורמות ההתנהגות, הסמלים, סביבת העבודה, הטקסים, השעות המוקצות לנושא, בעלי התפקידים העוסקים בחינוך יהודי. החלל הבית ספרי, הספרייה ומרכז משאבים בבית הספר, אף הם חלק מן הארגון הבית ספרי.

דוגמה להנכחה של המורשת היהודית במישור זה - כיצד נורמות ההתנהגות בבית הספר מושפעות מזהותנו היהודית? סוגיות כגון כיבוד זכויות ומילוי חובות צריכות לקבל את צביון המיוחד לאור המסורת וערכי היהדות. היחס אל נושאים כגון: מוגנות, בטיחות ובריאות התלמיד יבחנו ויטופלו גם במשקפים "יהודיים" (ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, לא תעמוד על דם רעך ועוד) השפעה ברורה יותר ומובנת יותר של המסורת היהודית ישנה ביחס לטקסים והריטואלים בבית הספר שהם חלק מהווייה היהודית עליה אנו מדברים.

דוגמה נוספת, בחלל הבית ספרי אפשר לדבר על: מרכזי למידה, פינות חקר, קירות מדברים, סמלים. בהם אפשר לתת ייצוג לנושאים שונים מתוך המורשת היהודית (למשל, מעגל השנה, תקופות בהיסטוריה היהודית, מוסדות המדינה, ארץ ישראל).

ב. היחסים/האינטראקציות הבין אישיות - מערכת היחסים בין באי בית הספר - מורים בינם לבין עצמם, מורים ותלמידים, תלמידים בינם לבין עצמם, מורים והורים.

חינוך יהודי הווייתי פירושו שגם מערכת היחסים שבין באי בית הספר, מושפעת מהמורשת היהודית. החשיבות הרבה של החינוך ביהדות, המרכזיות של תפקיד המורה ביהדות והאחריות הרבה המוטלת עליו, נושאים בחובם השלכות משמעותיות לעשייה החינוכית. במונח החיים הבית ספריים כלולות גם שאלות של מדיניות כלפי סוגיות כגון: יחס לבעיות אלימות, מדיניות התמודדות עם תלמידים תת משיגים, יחס אל תלמידים מוגבלים וכדומה. היחס והטיפול בסוגיות אלה הם חלק מהווייה היהודית של בית הספר. עלינו לשאול את עצמנו האם וכיצד משפיעה זהותנו היהודית על גישתנו כלפי סוגיות אלה. האם אנחנו "מדברים" בסוגיות אלה גם בשפה יהודית.

ג. תוכניות הלימודים ודרכי ההוראה - התוכניות העוסקות בחינוך יהודי ומקנות את הידע הנדרש, הגישות הנשפכות וכו' וכן השיטות הפדגוגיות הנקוטות. התוכנית הדיסציפלינאריות והלא דיסציפלינאריות וכן דרכי ההוראה הנקוטות בהן - האם התחום של חינוך יהודי דורש דרכי הוראה שונות מהרגילות? כיצד מלמדים את מקצועות היהדות לאוכלוסייה המסורתית? הצגות, חידונים, דפי פרשת שבוע, טקסים, פעילויות קהילתיות, סל תרבות, סיורים וטיולים, הם חלק מהתוכניות הלא דיסציפלינאריות. כך גם תוכניות מיוחדות כגון: חגים, לוח השנה העברי, פיוט, עבודות חקר וכדומה.

ד. המעשים - אילו התנהגויות ממשיות, התנסויות, מזמן בית הספר בהקשר של החזון של החינוך היהודי, אותו הגדיר. ההתנהגויות או ההתנסויות נעות על ספקטרום המשתרע מהתנסויות חד פעמיות, דרך התנסויות מזדמנות ועד התנסויות יום יומיות. לדוגמה, אם בית הספר שואף לכך שתלמידיו יכירו את ערך הצדקה ויתנו צדקה, נשאל מהן ההזדמנויות הקיימות בבית הספר לנתינת צדקה בפועל - קופה בכיתה, גמ"ח, איסוף מצרכים, אימוץ עניים או מוסדות

וכדומה. כיצד אורחות החיים הבית ספריים מושפעים מזהותנו היהודית ומבטאים אותה ?

אפשר גם להבחין בין סוגים שונים של התנהגויות/ התנסויות : פרקסיס הקשור למצוות בן אדם למקום, התנסויות הקשורות לבן אדם לחברו, טקסים וריטואליים. חונכויות, ביקור חולים, התנדבות בקהילה, תפילה, מעשי חסד, הם דוגמאות להתנהגויות הכלולות במישור זה. בהווה יהודית חברתית חשיבותו של המעגל הרביעי של המעשה גדולה יותר מהרגיל. יש לו ערך כשלעצמו ויש לו ערך גם בהקשר של למידה והפנמה של ערכים. מה שמכנים בשם למידה מתוך מעשה ובשפה יהודית מכונה- " אחר המעשים נמשכים הלבבות". זהו עיקרון חינוכי חשוב ממדרגה ראשונה כאשר מדברים על טיפוח זהות יהודית.

ברור כי כעל מנת להעצים את הסיכויים ליישומו של החינוך היהודי בבית הספר, על ארבעת המעגלים הללו להיות בהלימה זה עם זה ויש לראות את התמונה הכוללת, בבחינת השלם גדול מסכום חלקיו. כך, לדוגמא, צריכה להיות הלימה בין עיסוק עיוני בערכים (דרך תחומי הדעת השונים) ובין התנהגות חברתית- ערכית בפועל. כמו גם הלימה בין יחסי מורה תלמיד והחינוך הערכי שהוא מעניק. תוכניות מרכזיות של חינוך יהודי צריכות להתבטא בארבעת המישורים הללו, על מנת הן שהמענה החינוכי יהיה אופטימאלי והן על מנת שהסיכוי שהשינוי יתקיים לאורך זמן יגדל. החזון של חינוך יהודי בבית הספר צריך להיות מוכל ומבוטא בארבעת המישורים הנ"ל. ביטוי מעשי זה הוא היוצר את הווה היהודית הכוללת בבית הספר.

הנחות פדגוגיות ועקרונות מורשה לחינוך יהודי

בהתבסס על הנאמר לעיל ועל תובנות נוספות (שאין זה המקום לפרט...) פיתחנו עקרונות לחינוך יהודי הנותן מענה טוב יותר גם לאוכלוסייה המסורתית. אנו סבורים כי במידה רבה עקרונות אלה טובים לחינוך יהודי באשר הוא ובד בבד עם כך חינוך יהודי זה נותן מענה טוב יותר לתלמידים המסורתיים. כך אנו מתמודדים עם המורכבות, שהוזכרה קודם, הנובעת מהימצאותם של התלמידים המסורתיים בקרב תלמידים " חילוניים " ו " דתיים ". העקרונות ותהליך העבודה המוצע טובים לשכבה גדולה מאוד של החברה היהודית. במידה מסוימת העקרונות גם מהווים סיכום של הנאמר לעיל :

· החברה היהודית מורכבת מרצף של זהויות ולא כדיכטומיה בין " דתיים " ו " חילוניים "

· המסורת היהודית מועברת בראש ובראשונה ובעיקר על ידי מוסד המשפחה ועל כן דיאלוג בין בית הספר והמשפחה הנו הכרחי בחינוך לזהות יהודית על בית הספר לגבש גישה מקיפה בסוגית החינוך היהודי

· בקיאות במסורת היהודית ודיאלוג משמעותי איתה הם תנאי להיווצרות זהות יהודית

· החיים הבית ספריים צריכים לכלול ביטויים יום יומיים של המורשת היהודית וליצור הווה יהודית

· הנכחת העבר היהודי בהווה הבית ספרי- חגים, ימי צום, אירועים היסטוריים וכדומה

· הווה יהודית בית ספרית מעצימה חינוך לזהות יהודית

· כל מורי בית הספר מעורבים ונוטלים חלק בחינוך יהודי

· למידה משמעותית מאוד מתרחשת מעבר לחומר הלימודים עצמו ואף מחוץ לכיתת הלימוד

· בחינוך לזהות יהודית לאופני למידה כגון- תצפית, למידת חיקוי, מודל, דוגמא אישית וכן הלאה, דומיננטיות רבה

· " אחר המעשים נמשכים הלבבות " חשיבות המעשה בתהליך גיבוש הזהות היהודית

· במקצוע ההוראה חשיבה רפלקטיבית קריטית להובלת שינוי ולשיפור איכות החינוך וכך גם לגבי חינוך יהודי ובמיוחד בהקשר הרלוונטי של חינוך יהודי לאוכלוסייה המסורתית

· על בית הספר להביא לידי ביטוי חינוכי את מסורות הקהילות של תלמידיו ואת מגוון הזהויות היהודיות בכיתה

· הוראה דיאלוגית היא דרך ההוראה המומלצת במיוחד בחינוך לזהות יהודית

· ארבעת המישורים המהותיים לחינוך יהודי, בהקשר הבית ספרי, הם: ארגון, איכות היחסים בין באי בית הספר (מורים, תלמידים והורים), תוכניות הלימודים ודרכי ההוראה, ואורחות החיים בבית הספר.

· על מנת להטמיע שינוי משמעותי ומתמשך בחינוך יהודי יש לפעול בארבעת המישורים

עקרונות אידיאולוגיים לזהות יהודית

· חיוב הציונות וחיזוקה

· מרכזיות השפה העברית

· חינוך לאהבת הארץ

· אהבת התורה וחשיבות לימודה

· " יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך " כמוטו מרכזי במסורת היהודית לדורותיה

· חשיבות ההשכלה הכללית

· יהדות חברתית- הדגשת הערכים החברתיים של היהדות

· חינוך לאזרחות אקטיבית ולאחריות חברתית

· השבת כמוסד מרכזי במסורת היהודית

· עבודה על המידות כמהותית לזהות היהודית

· הזהות היהודית כמשפיעה על חיי היום יום שלי

לסיכום, על מנת שבית הספר יספק מענה טוב יותר לחינוך היהודי באופן כללי ומענה הנותן מענה טוב יותר גם לאוכלוסייה המסורתית עליו לפעול בשני מישורים עיקריים: הראשון בגיבוש גישה מקיפה לחינוך יהודי והטמעתה בבית הספר, באופן שייתן מענה טוב יותר גם לאוכלוסיית התלמידים המסורתיים והשני פיתוח ויישום פרקטיקות ספציפיות המתרגמות את התפיסה הכוללת והעקרונות לתוכניות חינוכיות.

הפרקטיקה היא היישום, הביטוי הקונקרטי והנראה של העקרונות שלעיל לחינוך היהודי בבית הספר. היא מהווה את אחד מהכלים המרכזיים להובלת תהליכי שינוי בתוך בית הספר ולהטמעת חינוך יהודי הווייתי בתוכו. היא מתחילה כתוכנית נקודתית, ממשיכה כתוכנית צומחת ומתרחבת לתחומים השונים של החיים הבית ספריים (למשל מעגל השנה, חינוך חברתי) יישום הפרקטיקה בבית הספר מלווה בהשתלמות מורים, שבה, בין היתר, ניתנים כלים מעשיים לפיתוח חומרי למידה ותוכניות המתחשבים בתלמידים המסורתיים והמביאים לידי ביטוי את עולמם היהודי. דרך העבודה על התוכנית הצומחת מוקנית התפיסה של חינוך יהודי הווייתי והיא מתממשת במרחב חלקי בבית הספר. התוכנית באה במגע עם המישורים המרכזיים של החיים הבית ספריים (ארגון, תוכניות לימודים ודרכי הוראה, טיב היחסים בין מורים תלמידים והורים וכן אורחות חיים) בכך גדלים הסיכויים ששינוי זה יחזיק לאורך זמן. יישום הפרקטיקה מחייב שינוי סדיריות בית ספריות ויצירת סדירות חדשות (למשל, שינוי אורך השיעור ודרך ההוראה, יציאה אל הקהילה).